МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Наталія КАШЕВАРОВА

кандидатка історичних наук,
докторантка,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), nataliya.kashevarova@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2426-0440

Документи німецьких окупаційних структур періоду Другої світової війни: особливості археографічного опрацювання та публікації

DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.204 УДК: 930.253(430):94(4)«1939/1945»

Анотація. Мета дослідження полягає у з'ясуванні особливостей німецьких документів періоду Другої світової війни як історичних джерел, що впливають на їх археографічне опрацювання при підготовці до наукової публікації. **Методологія** базується на принципах історизму, наукової об'єктивності, використовуються методи аналізу, синтезу, хронологічний та історико-порівняльний, а також спеціальні методи й методики джерелознавства, архівознавчої евристики, едиційної археографії та документознавства. **Наукова новизна** обумовлена відсутністю затверджених правил публікації іншомовних історичних документів українською (наявні лише рекомендації), в той час як є актуальним подальше розширення джерельної бази з історії Другої світової війни. **Висновки.** Впродовж десятиліть німецькі документи воєнного періоду, опубліковані в радянських збірниках, були для тодішніх дослідників чи не єдиними доступними німецькомовними джерелами з історії війни та окупації, але зміст таких видань був тематично обмеженим і мав виразний відбиток заідеологізованості. Утім і сьогодні деякі видання в Україні не відповідають критеріям академічних документальних публікацій через нехтування особливостями оприлюднення саме німецьких документів років війни. Ці особливості визначає передусім офіційний характер матеріалів (як цивільної адміністрації, так і військової), специфіка діловодства (використання шифрів, абревіатур, скорочених назв установ, підрозділів, посад, звань тощо) та лексики (нерідко вже застаріла). Уникнути втрати джерельної інформації чи її спотворення при публікації таких документів можна за умови комплексного підходу до археографічного опрацювання, що вимагає від дослідника не лише досконалого володіння німецькою, а й обізнаності з історією війни, розуміння загального контексту, а також знань у галузі спеціальних історичних дисциплін (джерелознавства, архівознавства, археографії).

Ключові слова: Друга світова війна, окупація, німецькі документи, археографія, публікація.

В умовах сьогодення в Україні, як в історичній науці, так і у суспільстві, існує потреба в розширенні джерельної бази досліджень Другої світової війни. Незважаючи на те, що теми, присвячені бойовим діям та окупації, вивчаються вже багато років, досі та війна посідає одне зі значних місць не лише в історії України XX ст., а й загалом в історії української нації. Відповідна тематика тривалий час мала на собі відбиток заполітизованості та заідеологізованості, а останні події війни Росії проти України

засвідчили, що наратив про «Велику Вітчизняну» став одним з елементів, на якому базується нинішня російська самоідентифікація, а також провідною складовою московської пропаґанди та інформаційних кампаній. Тому чим більше зростає в Російській Федерації сакралізація війни, культ «Великої Вітчизняної», тим активніше слід боротися зі спробами нав'язування цього наратива та його похідних в українському інфопросторі. Одним з елементів такої боротьби видається подальше розширення джерельної бази, введення в науковий обіг нових історичних джерел, популяризація документальних видань. Повноцінне вивчення проблематики Другої світової та окупації, включно з ідеологією й інформаційною боротьбою в різних формах і проявах, буде комплексним лише при залученні до дослідження документів учасників збройного протистояння по обидва боки фронту.

У СРСР дослідники до рубежу 1980–1990-х рр. не мали можливості знайомитися зі здобутками зарубіжних колеґ, працювати з матеріалами, пов'язаними з Другою світовою, причому не лише тими, що зберігалися за кордоном, а й у радянських архівах[1]. Десятиліттями тематичні документальні збірники залишалися для більшості радянських фахівців чи не єдиними джерелами з історії війни та окупації, навіть незважаючи на свій неповний зміст, обмежений і досить тенденційний підбір документів, що переважно не відрізнявся об'єктивним науковим підходом до визначення ролі, місця СРСР, а заразом й України, у війні. Крім цього, більша їх частина присвячувалася суто німецько-радянській війні 1941–1945 рр. Загальна кількість опублікованих у СРСР німецьких документів була незначною – у середньому до 200 в одному виданні. Крім того, частину їх згодом неодноразово передруковували в різних збірниках, починаючи з часів виходу у світ перших постокупаційних документальних публікацій у середині та другій половині 1940-х рр.[2], завершуючи неодноразовими перевиданнями відомої збірки «Преступные цели – преступные средства...» (1963, 1968, 1985 рр.)[3]. Частину аспектів окупації в них було подано побіжно або й не розглянуто, частину з політико-ідеологічних міркувань висвітлено у спотвореному вигляді (наприклад боротьбу в німецькому тилу). Слід також відзначити, що більшість збірників складалися з типових розділів, структурованих за хронологією – від міжнародної ситуації напередодні війни, евакуації, економіки, управління, промисловості, сільського господарства, злочинів нацизму до спогадів очевидців, а тематичні не відрізнялися різноманіттям[4]. Усе це сприяло формуванню та зміцненню згаданого вище російського наратива про «Велику Вітчизняну війну», який зараз активно експлуатує Кремль. Сучасні російські документальні видання з історії Другої світової, хоч і містять нові документи, у цілому продовжують радянські традиції (зокрема у частині підбору документів, їх систематизації, у використанні термінології)[5].

---

[1] Доступ до них був обмеженим, його мали лише співробітники окремих державних органів та автори, котрі довели свою політичну й ідеологічну надійність.

[2] Видання, що побачили світ уже 1943 р., і перші повоєнні базувалися в основному на матеріалах Надзвичайної державної комісії зі встановлення й розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР. Див., напр.: Сборник сообщений Чрезвычайной государственной комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – Москва, 1946. – 459 с.; Зверства немецко-фашистских захватчиков (Документы). – Вып.1–15. – Москва, 1942–1945 (повнотекстові версії всіх випусків можна переглянути на веб-сайті Інституту історії України НАНУ – в рубриці «Е-джерела: електронний корпус публікацій документів і пам'яток»); Фашистський розбій на Україні. – Уфа, 1943. – 42 с. та ін.

[3] Див.: Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. – К., 1951. – 410 с; Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944): Сб. док. и мат. – Москва, 1965. – 388 с.; Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). – Москва, 1985. – 328 с.; Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1986. – 264 с. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза. – Москва, 1987. – 301 с. та ін.

[4] З огляду на однотипність таких видань, не наводимо їх назв та не аналізуємо зміст.

[5] Див., напр.: Без срока давности: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на временно оккупированной территории СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Сб. док.: В 2 ч. – Москва, 2020. Також серію «Страна в огне» (3 т. у 6 кн., підгот. Ін-том всесвітньої історії РАН та Ін-том історії НАН Білорусі

Українські дослідники з кінця 1980-х рр. отримали можливість працювати не лише з документами зарубіжних архівів, а й із матеріалами різних німецьких структур часів окупації, що зберігаються в нашій країні. Ці документи також перебували під обмеженим доступом, хоча у зазначених вище збірниках окремі знайти можна, як військових, так й адміністративних структур, що різними шляхами опинилися на території СРСР і надійшли до центральних та місцевих архівів. Тому перед українськими істориками відразу постало завдання різнобічного опрацювання цих документальних масивів, надто зважаючи на те, що Друга світова війна – чи не найзначніша віха історії України[6].

Однією з перших спроб увести в науковий обіг цілісні комплекси документів періоду 1939–1945 рр. уже за часів незалежності України став вихід друком кількох томів, упорядкованих В.Косиком[7]. Пізніше були публікації німецьких матеріалів у складі документальних збірників та серій[8]. Порівняно нещодавно з'явилися кілька тематичних видань, зокрема присвячене історії Києво-Печерської лаври часів воєнного лихоліття[9] (котре, на нашу думку, може бути взірцем для подібних публікацій); збірка з історії Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В.Стефаника того ж періоду[10]; видання, де розглядається діяльність Оперативного штабу Розенберґа[11] та ін. Серед свіжих публікацій – багатотомне видання, що висвітлює проблему насильства на Східному фронті[12], в якому оприлюднено нові документи, у тому числі німецьких досудових проваджень 1950–1970-х рр.[13]; продовження двотомника історичних нарисів[14]. Також варто відзначити появу публікацій спогадів німців – дійових

2011–2017 рр.). Хоч Білорусь перебуває під впливом російського наративу «Великої Вітчизняної війни», утім дослідники студіюють джерельну базу та публікують нові документи (див., напр.: *Адамушко В.І.* Велика Вітчизняна війна в публікаційній діяльності державної архівної служби Республіки Білорусь // Архіви України. – 2010. – №2. – С.58–65).

[6] Щодо загальних тенденцій опрацювання джерельної бази історії Другої світової війни див., напр.: *Лисенко О.Є.* Деякі проблеми джерельного забезпечення досліджень історії України періоду Другої світової війни // Архіви України. – 2010. – №2. – С.7–22; *Його ж.* Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття: Іст. нариси. – Кн.1. – К., 2011. – С.9–42; *Його ж*. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи // Український історичний журнал. – 2011. – №4. – С.165–194. Див. також: Сучасні дослідження історії Великої Вітчизняної війни: проблеми теорії, методології, методики: Постанова Президії НАН України №140 від 05.05.2010 [Електронний ресурс]: https://www.nas.gov.ua/legaltexts/DocPublic/P-100505-140-0.pdf

[7] Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. нім. арх. мат.: У 4 т. / Упор. В.Косик. – Л., 1997–2000.

[8] Див.: Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни / Упор. І.Я.Лосієвський, Н.М.Березюк, Б.М.Шоломова, О.К.Александрова. – К., 1997. – 102 с.; Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів / Уклад.: Л.А.Дубровіна, Н.І.Малолєтова. – К., 2004. – 814 с.; Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. – Днепропетровск, 2011. – 147 с.; Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг. / Сост. А.Круглов. – К., 2002. – 485 с. та ін.

[9] Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи / Упор.: Т.М.Себта, Р.І.Качан. – К., 2016. – 1200 с.

[10] Львівська національна наукова бібліотека України імені В.Стефаника: переміщення і втрати фондів: Зб. док. і мат. – Т.1 (1939–1945) / Упор. Г.Сварник (гол.), Р.Дзюбан, М.Кривенко та ін. – Л., 2010. – 620 с.

[11] *Кашеварова Н. Г.* Діяльність Оперативного штабу Розенберґа з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). – Ч.2: Документи. – К., 2014. – 992 с.

[12] Насильство над цивільним населенням України: Документи спецслужб: 1941–1944 / Ред. кол.: Г.Боряк, О.Будницький, В.Васильєв та ін.; авт.-уклад.: В.Васильєв, Н.Кашеварова, О.Лисенко, М.Панова, Р.Подкур. – К., 2018. – 752 с.; Насильство над цивільним населенням: Чернігівська область: Документи органів держбезпеки: 1941–1943 / Авт.-упор.: В.Васильєв, Т.Гапієнко, О.Лисенко та ін. – К., 2019. – 538 с.; Насильство над цивільним населенням: Вінницька область: Документи органів держбезпеки: 1941–1944 / Ред. кол.: Г.Боряк, О.Будницький, В.Васильєв та ін.; авт.-упор.: В.Васильєв, С.Гула, П.Кравченко, Р.Подкур, В.Шнайдер. – К., 2020. – 564 с. та ін.

[13] Частину їх було опубліковано вперше. Водночас упродовж останніх десятиліть у Німеччині вийшли друком кілька збірників документів поліції та служби безпеки, пов'язані з їх діяльністю на окупованих нацистами територіях (див., напр.: Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42: die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD. – Berlin, 1997. – 434 S.; Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. – Bd.1 / Hrsg. von K.-M.Mallmann [u.a.]. – Darmstadt, 2011; Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. – Bd.3 / Hrsg. von K.-M.Mallmann [u.a.]. – Darmstadt, 2014 та ін.). Ще одним прикладом документального видання може бути збірник із проблем переміщених культурних цінностей: Verschleppt und Verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948) / U.Hartung. – Bremen, 2000.

[14] Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Док. і мат.: У 2 ч. / Ред. кол.: В.А.Смолій (гол.), О.В.Бажан, Г.В.Боряк, Т.В.Вронська, О.Є.Лисенко (заст. гол.) та ін.; упор.: І.Азарх, М.Баришполець (Лобода), Т.Вронська та ін. – Ч.1. – К., 2020. – 848 с.; Ч.2. – К., 2021. – 1156 с.

осіб війни та окупації, які нечасто можна знайти в масиві німецьких джерел, де переважають офіційні матеріали[15].

Однак, слід зазначити, аналіз низки документальних видань з історії війни та окупації, котрі побачили світ уже за часів незалежності України, свідчить про те, що частина їх досі не відповідають критеріям академічних публікацій. Наприклад, трапляються вилучення фраґментів без відповідних коментарів, відсутність редакторських заголовків, повної архівної леґенди, незнання попередніх публікацій та оприлюднення як нібито «першопублікації» тощо. Оскільки німецькі документи в Україні друкуються в перекладі, зустрічаються розбіжності між формою подання та перекладом, нерідко не розкриваються скорочення, діловодні шифри, підписи, або ж узагалі вилучаються (за неможливості розкриття), що позбавляє переклад частини суттєвої інформації. Серед проблем також відсутність чи неповнота історичної й археографічної передмов, коментарів, у цілому науково-довідкового апарату. Існують дискусійні моменти щодо передання українською мовою звань, імен, прізвищ, назв органів державної влади, адміністративно-територіальних одиниць тощо, а німецькі часто-густо взагалі не наводяться, тобто подається лише варіант перекладача або впорядника.

Водночас не сприяла уніфікації й відсутність загальних правил та рекомендацій щодо видання документальних збірників із різних історичних періодів (у нашому випадку – іншомовних джерел XX ст.). Тривалий час найбільш повним методологічним дороговказом в едиційній археографії залишалося радянське видання 1990 р.[16] Виробленню спільних підходів до вирішення проблеми відсутності українських правил і рекомендацій, визначенню напрямів майбутньої роботи мав слугувати науково-практичний семінар для працівників архівних установ із питань археографії, який відбувся 1995 р. на базі Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України[17]. Останніми роками у цій сфері працюють Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ в кооперації з іншими установами[18]. Утім напрям щодо публікації іншомовних документів нового й новітнього часу, до якого входять і матеріали періоду Другої світової війни, досі представлений насамперед розробкою Т.Себти[19]. Також слід звернути увагу на те, що німецькі документи в деяких вітчизняних збірниках подано в перекладі російською мовою, що не сприяло впровадженню їх у науковий обіг в українському середовищі, призводило до нестачі

---

[15] *Лер С.* «Як все це, однак, жахливо!»: Із щоденника німецького державного архівіста Моммзена у період його перебування в Україні під час Другої світової війни (1943) // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – Т.8. – К., 2008. – С.56–73; «Люба моя Еллі!...»: Листи, світлини та документи німецького чиновника з окупованого Іванкова (1942–1943 рр.) / Упор.: Г.Бьоше, М.Дубик, Т.Пастушенко; пер.: О.Николайчук, Л.Сочка; наук. ред.: О.Лисенко. – К., 2012. – 336 с.

[16] Правила издания исторических документов в СССР. – Москва, 1990. – 187 с.

[17] Слід підкреслити, що напрацювання методичних рекомендацій щодо публікації джерел з історії України тривало ще з кінця 1980-х рр., але основну увагу було зосереджено на проблемах передачі текстів кириличних пам'яток середньовіччя та нового часу, а не іншомовних документів.

[18] Див., напр.: Передача текстів документів і пам'яток: Мат. наук.-метод. наради / Ред. кол.: Німчук В.В., Шандра В.С., Боряк Г.В., Дашкевич Я.Р. та ін. – К., 1990. – 108 с.; *Соловйова А.А.* Передача тексту архівних джерел з новітньої історії України при підготовці науково-популярних видань // Архіви України. – 1995. – №4/6. – С.79–81; *Романовський Р.В.*, *Одинока Л.П.*, *Зворський С.Л.* Вимоги до підготовки довідкових архівно-археографічних видань: Метод. реком. – К., 2010. – 28 с.; *Папакін Г.* Використання історичних джерел в археографічних публікаціях: суспільні виклики та наукові проблеми (роздуми архівознавця) // Український історичний журнал. – 2009. – №6. – С.135–146. Див. також матеріали щодо видання історичних джерел на веб-сайті Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського ([Електронний ресурс]: http://archeos.org.ua/?page_id=634). Крім цього, в Українському науково-дослідному інституті архівної справи та документознавства 2016 р. підготовлено проект держстандарту «Правила публікування інформації архівних документів» (розробники: М.Горбатюк, С.Зворський, А.Майстренко, Р.Романовський, Л.Шнуровська), який, щоправда, досі не прийнятий (див.: [Електронний ресурс]: http://undiasd.archives.gov.ua/doc/anons/PPIAD.pdf).

[19] *Себта Т.М.* Методичні рекомендації до видання іншомовних писемних джерел XIX – початку XXI ст. – К., 2008. – 76 с.

саме українськомовних документальних публікацій[20]. Отже досі існує необхідність доопрацювання загальних уніфікованих засад і правил публікації історичних документів німецького походження та їх перекладів.

Важливе місце у джерельній базі історії Другої світової війни посідають матеріали німецьких державних структур (військових і цивільних), серед яких не лише документи воєнного часу, а й служб та організацій міжвоєнної Німеччини, котрі долучилися до творення ідеології нацизму, майбутніх засад політики Третього Райху на окупованих гітлерівцями теренах Європи. Сьогодні вцілілі документи зберігаються в архівосховищах різних держав світу, і не лише тих, що були поневолені чи брали участь у Другій світовій війні, а й, наприклад, в Ізраїлі (архівні колекції єрусалимського меморіалу Яд Вашем містять чимало матеріалів, зібраних уже по війні[21]).

Найбільші комплекси документів періоду Другої світової можна знайти у Федеральному архіві Німеччини (Bundesarchiv)[22], а також архівах у Фрайбурґу (Bundesarchiv Freibung; тут містяться відомості про особовий склад вермахту) та Людвіґсбурґу (а саме філія відділу В Федерального архіву, Außenstelle der Abteilung B des Bundesarchivs in Ludwigsburg, де можна ознайомитися з матеріалами Центральної служби з розслідування націонал-соціалістичних злочинів (Zentrale Stelle zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen)).

У нашій країні більшість німецьких документів періоду Другої світової війни та окупації зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)[23]. Серед них, наприклад, матеріали Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg)[24], міністерства у справах окупованих східних територій (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete) та підпорядкованих йому органів райхскомісаріату Україна (Reichskommissariat Ukraine) і місцевих адміністрацій, торговельних, транспортних, інших служб Третього Райху, що працювали на окупованих українських землях. Окреме місце у цьому документальному масиві посідає фонд КМФ-8[25] – збірна колекція матеріалів німецьких структур, серед яких не лише різні частини та підрозділи вермахту, а й цивільні органи влади. Фонд містить також документи

---

[20] Прикладом можуть бути документальні публікації О.Круглова (зокрема збірник «Без жалости и сомнения: Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг.»), хоча загальний внесок упорядника у вивчення історії війни та Голокосту не підлягає сумніву.

[21] Див. докл.: [Електронний ресурс]: https://www.yadvashem.org/

[22] Див.: [Електронний ресурс]: www.bundesarchiv.de
Для нас найбільш цікавий передусім берлінський підрозділ (Федеральний архів у Берліні; Bundesarchiv Berlin). Загалом же у ФРН чотири архівосховища державного рівня: Федеральний архів (Федеральний архів Німеччини), Політичний архів міністерства закордонних справ (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes), Архів уповноваженого з питань документів Державної служби безпеки колишньої НДР (Archiv des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR; у липні 2021 р. відповідальність за його матеріали перейшла до Федерального архіву Німеччини), Таємний державний архів прусської культурної спадщини (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz). Крім того, функціонують шістнадцять держархівів федеральних земель.

[23] Див. докл.: Архіви окупації / Упор. Н.Маковська. – К., 2006. – 877 с.

[24] Створено 1940 р. при відомстві А.Розенберґа у структурі Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії з назвою «вповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП» (Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP). Деякі українські дослідники, згадуючи оперативний штаб у своїх публікаціях, досі помилково відносять його до міністерства з питань окупованих східних територій.

[25] Містить велику кількість мікрофотокопій документів, які 1945 р. опинилися в американській зоні окупації Німеччини. У 1960-х рр. у Національному архіві США їх було відфотографовано, а оригінали передано Федеральному архіву Німеччини. Мікрофотокопії придбали декілька країн, серед них і СРСР (див.: *Яковлєва Л.В.*, *Шевчук А.Й.* Колекція мікрофільмів фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту в ЦДАЖР УРСР // Український історичний журнал. – 1989. – №1. – С.155–157).

1930-х рр. Джерельний потенціал цього зібрання поки що недостатньо задіяний у наукових дослідженнях в Україні[26].

Ще одна частина документів німецьких військових та окупаційних структур зберігається у фондах Державного архіву Російської Федерації, Російського державного військово-історичного архіву, Російського державного архіву соціально-політичної історії, Центрального архіву міністерства оборони Російської Федерації. За своїм змістом ці трофейні матеріали надзвичайно різноманітні. Серед них, наприклад, папери Головного управління імперської безпеки (Reichssicherheitshauptamt), таємної державної поліції (ґестапо; Geheime Staatspolizei), верховних командувань вермахту (Oberkommando der Wehrmacht) та сухопутних військ (Oberkommando des Heeres), інформаційних служб і редакцій періодичних видань, установ, що займалися пропаґандою, професійних союзів та ін. Ще одну частину становлять матеріали ненімецького походження, конфісковані свого часу нацистами в окупованих ними країнах Європи[27].

Останніми роками місце фізичного зберігання документів відходить на другий план завдяки переведенню інформації у цифровий формат та викладанню оцифрованих колекцій у Всесвітню мережу. Так, фонди Федерального архіву Німеччини вже кілька років поступово з'являються у відкритому доступі на веб-порталі установи, і значна частина з них – періоду Третього Райху[28]. У Національному архіві США (Національне управління архівів та документації; The National Archives and Records Administration, NARA) документи часів Другої світової, серед яких, наприклад, і матеріали Нюрнберзького процесу[29], представлені не лише на офіційному сайті[30], а й організацій-партнерів[31]. З історією України пов'язані матеріали американських структур, що займалися питаннями реституції культурних цінностей, переміщених унаслідок війни[32].

Не залишається осторонь цих процесів і наша країна. ЦДАВО України у співпраці з компаніями «Thomson Gale» (в особі «Primary Source Microfilm») та «The Conference on Jewish Material Claims Against Germany» («Claims Conference») реалізував проект з оцифрування масиву документів Оперативного штабу Розенберґа[33].

У 2011 р. Федеральне архівне аґентство РФ разом із міністерством оборони, Російським історичним товариством і Німецьким історичним інститутом у Москві започаткувало проект з оцифровування німецьких документів часів Другої та Першої світових воєн, котрі зберігаються в російській столиці. Значна частина їх представлена матеріалами верховного командування вермахту, різних міністерств і відомств Третього Райху[34].

---

[26] Зауважимо, що фотоплівка як носій інформації з часом втрачає свої якості. Крім того, перегляд матеріалів можливий в основному на старих апаратах, котрі поступово виходять із ладу. Тож актуальним, і навіть нагальним видається питання оцифрування цієї важливої колекції.

[27] Їх було покладено в основу так званого Особливого архіву (або Центрального державного особливого архіву), створеного 1946 р. для зберігання трофейних документів. У 1992 р. реорганізовано у Центр зберігання історико-документальних колекцій, а 1999 р. приєднано до Російського державного військового архіву (див.: *Aly G.*, *Heim S.* Das Zentrale Staatsarchiv in Moskau («Sonderarchiv"): Rekonstruktion und Bestandsverzeichnis verschollen geglaubten Schriftguts aus der NS-Zeit. – Düsseldorf, 1992. – 58 S.; [Електронний ресурс]: http://www.sonderarchiv.de/).

[28] Див.: [Електронний ресурс]: https://www.bundesarchiv.de/

[29] Див.: [Електронний ресурс]: http://www.archives.gov/research/captured-german-records/war-crimes-trials.html#international

[30] Див.: [Електронний ресурс]: https://www.archives.gov/

[31] Напр., сховище оцифрованих історичних документів, присвячених світовим війнам, створене компанією «Ancestry» на платформі «iArchives», де у відкритому доступі перебувають колекції різних установ (станом на початок 2022 р. вже понад 500 млн од. зб.), серед іншого й документи Національного архіву США (див.: [Електронний ресурс]: https://www.fold3.com).

[32] Див.: [Електронний ресурс]: https://www.archives.gov/research/holocaust/international-resources/nara; [Електронний ресурс]: https://www.fold3.com/publication/759/roberts-commission-protection-of-historical-monuments та ін.

[33] Анотований путівник-покажчик див.: *Кашеварова Н.Г.*, *Малолетова Н.И.* Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: Справочник-указатель архивных документов из киевских собраний. – К., 2006. – 578 с.

[34] Див.: [Електронний ресурс]: https://germandocsinrussia.org/

Але й сьогодні, незважаючи на полегшення доступу до джерельної бази завдяки розсекреченню і процесам цифровізації, проблема наукової публікації в Україні документів німецьких окупаційних структур так само актуальна. Передусім для заповнення тематичних лакун (що утворилися через уже озвучену обмеженість радянських видань), а також удоступнення цієї інформації для вітчизняних дослідників Другої світової війни, котрі не знають німецької мови. Тому не втрачає значення питання належної археографічної підготовки до публікації з метою уникнення спотворень змісту або навіть його втрати. Слід зважати також на те, що більшість документів джерельної бази поки що не оцифровані (опубліковане складає невелику її частину). По-перше, через те, що матеріали розосереджені по країнах, які мають неоднакові матеріально-технічні можливості, різні програми диґіталізації своєї архівної спадщини, особливості законодавства щодо доступу до архівів; а по-друге – через великий сукупний обсяг.

Крім стандартних вимог та правил археографії щодо публікації історичних джерел слід ураховувати, що німецькі документи періоду Другої світової війни мають низку особливостей, зумовлених походженням, рисами діловодства тощо. Основні серед них – офіційний характер, велика кількість безособових речень, діловодних шифрів, скорочених назв установ, без указівки на їх підпорядкування, у військових документах – частин і підрозділів, посад, звань та ін. Крім цього, використання власних імен – назв населених пунктів, географічних об'єктів, в основному поза межами Німеччини, що свого часу були німецькими відповідниками національних назв, і які станом на сьогодні вже відійшли в минуле. Іноді роботу ускладнює незадовільний фізичний стан окремих документів (не через умови зберігання в архіві, а з огляду на якість паперу під час війни). При цьому за формою передачі тексту найчастіше застосовується набірний метод, до факсиміле звертаються нечасто, але при цьому зазвичай публікується лише сам переклад, без вихідного німецького тексту, що також не дає можливості відразу порівняти оригінал із його перекладом.

Значною мірою особливості опрацювання документів німецьких окупаційних структур визначає, як уже йшлося, їх характер – переважна більшість джерел, котрими мають можливість послуговуватися українські дослідники, це матеріали саме офіційного походження. При цьому за формою різниця між документами, створеними цивільною службою, та військовими структурами в умовах війни була не дуже значною. Це переважно накази, розпорядження, звіти, службові донесення з різним рівнем доступу, офіційне листування, протоколи телефонних розмов, телеграми, особові справи. Також представлено численні дорожні документи з дозволом переміщення окупованими територіями. Тут вагоме значення мають зовнішні ознаки документа, адже вони сприяють його верифікації, свідчать про його походження, час і місце створення, ступінь юридичної сили.

Надзвичайно важливі також знання щодо механізмів розподілу влади, зв'язку державного управління Третього Райху з партійною системою. Прикладом може слугувати система так званого відомства Розенберґа – служби вповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП, з якою так чи інакше були пов'язані фактично всі служби А.Розенберґа. Окреме місце посідають військові структури з розгалуженою мережею територіальних формувань у зоні своєї відповідальності. За наявності неповної інформації щодо документа використання цих знань сприятиме її реконструкції, наприклад визначенню підпорядкованості структури, повноважень, зв'язків.

Задля повнішого розкриття змісту документа, крім уже згаданої необхідності загального орієнтування у системі організації влади нацистської Німеччини, часто потрібні спеціальні поглиблені знання щодо, скажімо, особового складу

адміністративних і військових структур, відомостей зі сфери державної служби та ін. Перш за все, це не лише система посад у різних ланках державного управління та структурах НСДАП, вермахту, поліції, розвідки тощо. Це також система різноманітних звань (військових, партійних, цивільних службовців, котрі працювали як у Райху, так і на окупованих територіях, тож могли мати водночас військові й цивільні звання), нагород, навіть ступенів придатності до армійської служби. Прикладом може слугувати система звань згаданого вище Оперативного штабу Розенберґа – невійськової організації, яка проте виконувала завдання на захоплених землях і у прифронтовій зоні. Вона була узгоджена з верховним командуванням вермахту й відповідала званням від рядового солдата до вищого штабного офіцера[35].

Щодо німецьких цивільних службовців, які працювали в райхскомісаріатах, то тут використовувалися звання, котрі свідчили про освіту та сферу діяльності (доктор, маґістр), ранґ службовця (наприклад, урядовий радник – Regierungsrat). Причому вони не вказували на конкретну посаду на момент створення документа. Так, слово «доктор» перед прізвищем свідчило про те, що особа здобула повну вищу освіту, а слова «урядовий радник» аж ніяк не означали, що ця людина обіймає посаду при німецькому уряді. Ускладнює ідентифікацію й часта відсутність ініціалів – зазвичай у документах указувалося звання чи посада та прізвище.

Як свідчить наш досвід перекладу й археографічного опрацювання німецьких документів, проблема ширша за, власне, період 1939–1945 рр. У згаданих вище збірниках серії, присвяченої насильству проти цивільного населення на Східному фронті[36], представлено не лише матеріали військових служб і цивільних адміністративних структур воєнного періоду, а й документи 1950–1960-х, навіть 1970-х рр., адже впродовж кількох десятиліть по війні ще тривало розслідування нацистських злочинів, унаслідок чого було створено цілий масив матеріалів юридичного змісту. Крім великої кількості професійних термінів вони містять чимало скорочень, абревіатур, причому з різних сфер, не лише юриспруденції (зустрічаються райони, округи, органи, розформовані у ході реформування судової системи чи адміністративно-територіальних одиниць)[37]. Таким чином, публікація німецьких документів часів війни неможлива без ґрунтовного науково-довідкового апарату.

Ще одна група особливостей опрацювання німецьких матеріалів для подальшої публікації безпосередньо пов'язана з перекладом їх українською мовою. Загалом, на нашу думку, тут також бажане знання дослідником чи впорядником німецької, незважаючи на те, що при цивільних адміністраціях на місцях документація частково створювалася саме національними мовами, а вивчення багатьох аспектів окупації широко представлене локальними джерелами (пресою, матеріалами допоміжних українських адміністрацій, документами особового походження, актами радянської влади). Результати досліджень без залучення німецьких документів не будуть вичерпними, а без знання мови складно провести архівознавчі розшуки. Заразом під час виявлення та відбору матеріалів для публікації слід зважати на те, що документи державних структур створювалися в кількох примірниках, які надсилалися до відома різним підпорядкованим і зацікавленим службам, тож певний акт може бути надрукований не за першим (або не за вихідним) примірником, а за копією кращої якості, котра, своєю чергою, може зберігатися не серед матеріалів конкретного фондоутворювача (за організаційним принципом), а зовсім інших структур.

---

[35] *Кашеварова Н.Г.* Діяльність Оперативного штабу Розенберґа... – С.194–195.

[36] Див. прим.12.

[37] Див., напр.: Насильство над цивільним населенням: Вінницька область... – С.449–490.

При перекладі документа для публікації (а науковий переклад є формою професійного перекладу) важливо прагнути не тільки чіткості, але й доступності для сприйняття. Передусім слід уникати невиразних визначень (що може призвести до неоднозначного тлумачення тексту), узгоджувати стиль перекладу зі стилем документа, розуміти синтаксичні конструкції, структуру речення, граматику. Але, як засвідчує наша практика, знання іноземної мови навіть на рівнях, визначених загальноєвропейськими рекомендаціями з мовної освіти[38], насправді є лише базовим. Натомість науковий переклад потребує не лише широкого словникового запасу (в тому числі спеціальної термінології, а у випадку з історичними документами – знання застарілої лексики, для адекватного перекладу якої може бути недостатньо сучасних словників), але також знання предмету, контексту, періоду. Мала кількість перекладних некомерційних наукових видань у нашому інформаційному просторі пояснюється, серед іншого, тим, що така робота дуже трудомістка, утім здебільшого не приносить прибутків. Не сприяє появі подібних видань і досить слабка комунікація між професійними філологами-перекладачами та дослідниками. І, нарешті, мусимо констатувати переважання у вітчизняному інфопросторі доступних російськомовних словників та онлайн-ресурсів для масового користувача. Однак важливо перекладати українською саме ориґінали, а не російські тлумачення конкретного німецького документа.

Окреме місце серед проблем, пов'язаних із публікацією німецьких документів та їх перекладів, також посідає вже згадана коректність передачі українською мовою назв, звань, імен, прізвищ, термінів, топонімів, розкриття скорочень, абревіатур та ін. За умов відсутності загальноприйнятих правил саме в галузі перекладу відповідальність фактично покладається на дослідника, що публікує документ і його переклад, або на укладача документальної збірки.

Нехтування особливостями джерелознавчого дослідження та подальшого археографічного опрацювання німецьких джерел періоду Другої світової війни під час підготовки до публікації, їх перекладу й розуміння може призвести до того, що текст джерела буде витлумачений поза контекстом – як загальноісторичним, так і самого документа, а частина інформації взагалі втратиться. Крім цього, робота з німецькими документами воєнного часу вимагає від дослідника не лише знань з історії предмета, а й поглиблених відомостей щодо спеціальних історичних дисциплін (насамперед джерелознавства, архівознавства, археографії). За умов подальшого розширення джерельної бази, вироблення загальних правил публікації іншомовних матеріалів періоду Другої світової війни та їх неухильного дотримання джерелознавча робота, археографічне опрацювання документів німецьких окупаційних структур і подальша їх публікація сприятимуть збагаченню наших знань.

REFERENCES

1. Adamyshko, V.I. (2010). Velyka Vitchyzniana viina v publikatsiinii diialnosti Derzhavnoi arkhivnoi sluzhby Respubliky Belarus. *Arkhivy Ukrainy*, *2*, 58–65. [in Ukrainian].
2. Aly, G. & Heim, S. (1992). *Das Zentrale Staatsarchiv in Moskau ("Sonderarchiv"): Rekonstruktion und Bestandsverzeichnis verschollen geglaubten Schriftguts aus der NS-Zeit*. Düsseldorf. [in German].
3. Dubrovina, L. & Malolietova, N. (Comps.) (2004). *Biblioteky Kyieva pid chas natsistskoi okupatsii (1941–1943): doslidzhenniia: Anotovanyi pokazhchyk. Publikatsii dokumentiv.* Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kashevarova, N. (2014). *Dialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchennia natsystamy "skhidnoho prostoru" (1940–1945). 2: Dzhereloznavche doslidzhennia*. Kyiv. [in Ukrainian; in German].
5. Kosyk, V. (Comp.) (1997–2000). *Ukraina u Druhii svitovii viini: Zbirnyk nimetskykh arkhivnykh materialiv*. Lviv. [in Ukrainian].
6. Kruglov, A. (Comp.) (2002). *Sbornik dokumentov i materialov ob unichtozhenii natsistami evreev Ukriany v 1941–1944 gg*. Kiev. [in Russian].
7. Kruglov, A. (Comp.) (2008–2009). *Bez zhalosti i somneniya: Dokumenty o prestupleniyakh operativnykh grupp i komand politsii bezopasnosti i SD na vremenno okkupirovannoj territorii SSSR v 1941–1944 gg*. Dniepropetrovsk. [in Russian].
8. Kruglov, A. (Comp.) (2011). *Tragedija Babiego Yara v nemetskikh dokumentakh*. Dniepropetrovsk. [in Russian].

[38] Див.: Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання. – К., 2003. – 261 с.

9. Losiievskyi, I.Ya., Bereziuk, N.M., Sholomova, B.M. & Aleksandrova, O.K. (Comps.) (1997). *Bibliotechni fondy Kharkova v roky Druhoi svitovoi viiny: Dolia kulturnykh skarbiv Ukrainy pid chas Druhoi sitovoi viiny: Arkhivy, biblioteki, muzei*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Lysenko, O.Ye. (2010). Deiaki problemy dzherelnoho zabezpechennia doslidzhen istorii Ukrainy periodu Druhoi svitovoi viiny. *Arkhivy Ukrainy*, *2*, 7–22. [in Ukrainian].
11. Lysenko, O.Ye. (2011). Doslidzhennia istorii Druhoi svitovoi viiny u suchasnii Ukraini: osnovni tendentsii ta perspektyvy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, *4*, 165–194. [in Ukrainian].
12. Lysenko, O.Ye. (2011). Istoriopysannia Druhoi svitovoi viiny yak subdystsyplina. Smolii V.A. (Ed.). *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st.: Istorychni narysy*, *1*, 9–42. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Makovska, N. (Comp.) (2006). *Arkhivy okupatsii: Bilshe ne taemno*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Papakin, H.V. (2009). Vykorystannia istorychnykh dzherel v arkheohrafichnykh publikatsiiakh: suspilni vyklyky ta naukovi problemy (rozdumy arkhivoznavtsia). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, *6*, 135–146. [in Ukrainian].
15. Sebta, T.M. & Kachan, R.I. (Comps.) (2016). *Kyievo-Pecherska lavra v chasy Druhoi svitovoi viiny: Doslidzhennia, dokumenty*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Sebta, T.M. (2008). *Metodychni rekomendatsii do vydannia inshomovnykh pysemnykh dzherel XIX – pochatku XXI st.* Kyiv. [in Ukrainian].
17. Soloviova, A.A. (1995). Peredacha tekstu arkhivnykh dzherel z novitnoi istorii Ukrainy pry pidhotovtsi naukovo-populiarnykh vydan. *Arkhivy Ukrainy*, *4/6*, 79–81. [in Ukrainian].
18. Vasyliev, V., Hula, S., Kravchenko, P., Podkur, R. & Shnaider, V. (Comps.) (2020). *Nasylstvo nad tsyvilnym naselenniam: Vinnytska oblast: Dokumenty orhaniv derzhbezpeky: 1941–1944.* Kyiv. [in Ukrainian].
19. Yakovleva, L.V. & Shevchuk, A.I. (1989). Kolektsiia mikrofilmiv fashystskoi okupatsiinoi administratsii i komanduvannia vermakhtu v TsDAZhR URSR. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, *1*, 155–157. [in Ukrainian].
20. Zlatkis, Ya.M., Balushkina, E.V., Grinko, K.M. & Zyuzina, I.A. (2020). *Bez sroka davnosti: prestupleniya natsystov i ikh posobnikov protiv mirnogo naseleniya na vremenno okkupirovannoj territorii SSSR v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945.* Moskva. [in Russian].

Nataliya KASHEVAROVA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Postdoctoral Student,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), nataliya.kashevarova@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2426-0440

Documents of the German Occupation Authorities of the World War II: Features of Archaeographic Processing and Publication

Abstract. The purpose of the study is to clarify the features of German documents of the World War II as historical sources that influence their archaeographic processing in preparation for the scientific publication. **The research methodology** is based on the principles of historicism and scientific objectivity, methods of analysis, synthesis, chronological and historical-comparative methods are used, as well as special methods of source studies, archival heuristics, archaeography and document studies. **The scientific novelty** is due to the lack of approved rules of publishing foreign-language historical documents in Ukrainian (there are only recommendations), while further expansion of the source base on the history of World War II is topical. **Conclusions.** For decades, German documents from the World War II, published in Soviet collections of documents, were almost the only available German-language sources on the history of the war and occupation for Soviet researchers, but the content of such collections was ideologized and thematically limited. But even today, a number of documentary collections in Ukraine do not meet the criteria of academic documentary publications due to the neglect of the features of the publication of German documents from the World War II period. These features are determined, first of all, by the official character of these documents, both civil administration and military, the specifics of German clerical work, for example, the use of a large number of reference numbers, abbreviated names of institutions, military units, positions, ranks, as well as the presence in the documents of a large number of obsolete words. It is possible to avoid the loss of initial information when publishing German documents of the World War II by using an integrated approach to archaeographic processing, which requires the researcher not only to have a deep knowledge of the German language, but also knowledge of the history of this war, an understanding of the general historical context, as well as knowledge of the branches of special historical disciplines – source studies, archival science, archaeography.

Keywords: World War II, occupation, German documents, archaeography, publication.